

Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine

Antonić Zdravko

Pitanje politike bratstva i jedinstva bilo je prisutno u političkom programu KPJ ne samo u vrijeme priprema i pokretanja ustanka protiv okupatora 1941. godine nego i u periodu postojanja Kraljevine Jugoslavije.

Istorijski gledano, problem međunacionalne saradnje jugoslovenskih naroda, odnosno problem bratstva i jedinstva, postavlja se pred KPJ od onog vremena od kada ona počinje vršiti svoja teorijska razmatranja — o karakteru postojeće i buduće jugoslovenske države. Početna lutanja i slabosti oko razrješavanja postavljenih pitanja bila su u dobroj mjeri odstranjena Rezolucijom III konferencije KPJ 1924. godine, a naročito dokumentima Splitskog plenuma CK KPJ 1935. godine, kada je, konačno, preovladalo gledište: da se KPJ ima boriti za federativno uređenje države u kojoj će pojedine jugoslovenske zemlje, pa prema tome i Bosna i Hercegovina, biti posebne federalne jedinice.¹⁾

Idući ka 1941. godini, kroz raščišćavanje ideoloških razlika i suzbijanja frakcionaštva u Partiji, još više se produbljuje koncepcija federativnosti i iznalaze najadekvatniji putevi za njeno ostvarenje. U skladu s tim, formiraju se KP Slovenije i Hrvatske, a ostale jugoslovenske pokrajine dobijaju ili obnavljaju svoja partijsko-politička rukovodstva u vidu nacionalnih, odnosno pokrajinskih komiteta. Za Bosnu i Hercegovinu takvo rukovodstvo obnovljeno je 1938. godine u Mostaru. Formiranje nacionalnih partija i pokrajinskih rukovodstava ne treba, dakle, tumačiti kao tendenciju KPJ usmjerenu na razbijanje zajednice jugoslovenskih naroda, nego kao način iznalaženja najadekvatnijih rješenja za

¹⁾ *Pregled istorije SKJ*, Institut za izučavanje istorije radničkog pokreta, Beograd, 1963, 135, 215—217 (ćirilicom); Vaso Čubrilović, *Istorijski osnovi republike Bosne i Hercegovine*, Prilozi, 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968, 39; Jovan Marjanović, *Prilozi rješavanju nacionalnog pitanja* (predavanje na Filozofskom fakultetu u Beogradu studentima postdiplomskih studija, školske 1964/65).

njeno čvršće i jače povezivanje. Polazeći od teze da je Jugoslavija nastala kao posljedica vijekovne težnje i volje svojih naroda, KPJ nije bila za razbijanje tih istorijskih tekovina. Ona je samo preduzetom reorganizacijom htjela pokazati kako nije zadovoljna sa postojećim uređenjem države u kojoj dominiraju klasno i nacionalno ugnjetavanje. Saznanje — da Jugoslaviju treba sačuvati, ali je kroz socijalističku revoluciju preurediti u zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda, organizovanih tako da do punog izražaja dolazi njihova samostalnost — bilo je jedno od najznačajnijih otkrića u teoriji KPJ i predstavljalo je polaznu osnovu za postavljanje i razrješavanje svih drugih pitanja, a posebno vođenje politike bratstva i jedinstva.³⁾ Ova postavka mora se uvijek imati u vidu kada se govori o borbi KPJ za bratstvo i jedinstvo naroda u NOB-i. Razlika je samo u tome što se ovo pitanje moralo različito tretirati prije i poslije okupacije. U periodu do kapitulacije jugoslovenske vojske i rasparčavanja Jugoslavije, pitanje bratstva i jedinstva u svim dokumentima KPJ se tretira kao sastavni dio borbe za autonomiju i ravnopravnost naroda Bosne i Hercegovine, odnosno kao sastavni dio opšte borbe naroda Jugoslavije za jednakost, mir, hljeb i slobodu.³⁾

Osim političkih, KPJ je još prije okupacije preduzimala čitav niz praktičnih mjera kojima je pokazivala da u praksi sprovodi dosljednu politiku bratstva i jedinstva u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu potrebno je posebno istaći nastojanje Partije da u svoju organizaciju okupi najprogresivnije dijelove društva bez obzira na nacionalnu i drugu pripadnost. Za kasniji razvoj događaja — naročito u periodu priprema, pokretanja i razvitka ustanka — ovakav kurs rada Partije bio je od osobitog, ako ne i presudnog, značaja.

U vrijeme napada fašističkih sila na Jugoslaviju i proglašenja NDH, pitanje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda tretirano je u partijsko-političkim dokumentima KPJ kao sastavni dio opštenarodne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.⁴⁾

Na Majskom partijskom savjetovanju u Zagrebu ovom pitanju pristupa se mnogo konkretnije. U proglasu koji je tim povodom izdat ukazano je na problem raspirivanja nacionalne mržnje »...koja će imati teških posljedica za narode Bosne, ako se tome ne stane na put«. Savjetovanje je, u vezi s tim, postavilo pred svoje članstvo zadatak da se najenergičnije bori za bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini i

³⁾ Vaso Čubrilović, isto, 39; Pregled SKJ, 215, 295—296.

³⁾ Vid. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (dalje: AIRPS); Leci i proglasi, k. br. 1 (Pisma Bosansko-hercegovačke studentske omladine).

⁴⁾ U proglasu CK SKJ izdatom 15. aprila 1941. godine, gdje se opširno govori o tragediji koja je zadesila narode Jugoslavije, ističe se: »...Ali neka ta gospoda upamte da ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca. Narodi Jugoslavije: Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Vojvodine! vi koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost znajte, da će ta borba biti okrunjena sa uspehom, pa ma vi sada sa nadmoćnim neprijateljom i podlegali u toj borbi. Ne klonite duhom, zbijte čvršće svoje redove, dočekajte uzdignute glave i najteže udarce. Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajati će do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača. Ne sklonite duhom ako u toj borbi vremenom i podlegnete, jer će se iz ovoga krvavog imperijalističkog pokolja roditi novi svijet. *Stvorice se istinska nezavisnost svih naroda Jugoslavije — slobodna bratska zajednica* (podvukao A. Z.), AIRPS, — Leci i proglasi, k. br. 2.

da odlučno istupa protiv svih onih koji propagiraju bratoubilačku borbu.⁵⁾

Poslije partijskog savjetovanja u Zagrebu i izdavanja više proglasa⁶⁾ od strane CK KPJ i CK SKOJ-a, u kojima je veoma precizno prikazano političko stanje u zemlji i dati konkretni zadaci partijskim organizacijama u pokrajinama, glavni teret za sprovođenje politike bratstva i jedinstva u BiH preuzima Pokrajinski komitet da bi ga tek kasnije, postepeno, prenio i na cjelokupnu partijsku organizaciju. U proglasu, za koji nismo mogli utvrditi da li je štampan krajem maja ili početkom juna,⁷⁾ Pokrajinski komitet se obratio radnom narodu BiH (posebno: Srbima, Hrvatima, Muslimanima i Jevrejima), ukazao mu na strašnu tragediju, nacionalno ropstvo, glad, pustoš, šovinističko izivljavanje i pozvao ga u ime KPJ, »...u bratsko jedinstvo svih naroda protiv okupatora, protiv izrabljivanja, a za bolju i sretniju budućnost.«⁸⁾

Za dosljedno vođenje politike bratstva i jedinstva u Bosni i Hercegovini bilo je od posebnog značaja to što je rukovodstvo KPJ intenzivno pratilo sve političke tokove i promjene koje su se odigravale od momenta okupacije i uključanja ovih pokrajina u NDH. U proglasima, pismima i drugim materijalima centralnog i pokrajinskog rukovodstva Partije i SKOJ-a, naročito je ukazivano na to kako okupatori u BiH žele zavladati bratske narode pod prividnom zaštitom jednih i uništenja drugih. Da bi osujetila ove planove okupatora i stvorila jedinstvo masa, Partija je morala izvršiti preorijentaciju cjelokupnog svog rada, usaglasiti ga s ratnim stanjem, prilagoditi organizaciju uslovima okupacije i razviti svestranu političku djelatnost. Na prostoru istočne i centralne Bosne ovi zadaci Partije ostvaruju se tako što Pokrajinski komitet, nakon svog konsolidovanja poslije okupacije, jača partijsku organizaciju, uspostavlja veze sa svim oblasnim, sreskim i mjesnim komitetima, dostavlja uputstva za rad u vidu proglasa, pisama i drugih materijala, upozorava niža rukovodstva na potrebu konspirativnosti, ali u isto vrijeme traži od svog članstva da ne ostane izolovano od masa, nego da udvostruči svoju političku i drugu djelatnost i da se svim snagama založi kako bi narodu objasnilo suštinu bratoubilačke borbe koju propagira okupator zajedno s ustašama. Da bi se ti zadaci što bolje izvršili, Pokrajinski komitet je uveo u praksu održavanje širih partijsko-skojevskih

⁵⁾ Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 1, 9.

⁶⁾ Kao, npr., Proglas CK KPJ od 1. maja 1941; 22. juna, 12. jula; 25. maja; 7. novembra i proglassi CK SKOJ-a od 1. jula 1941; avgusta 1941. Direktivno pismo Ive Lole Ribara — Sekretarijatu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu od kraja avgusta 1941; Direktivno pismo o stvaranju organizacija SKOJ-a u partizanskim odredima; novembarški proglas; članci *Omladinske borbe* i dr. materijali. Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd 1954, T—I, k. 2, 5—9, 22—25, 26—29, 29—32, 32—35, 35—38, 42—43, 47—52 i 53—56.

⁷⁾ Redakcija Zbornika NOR-a (tom IV/1, 3—6) smatra da Proglas PK KPJ za BiH, o kome je ovdje riječ, potiče iz druge polovine maja, dok ga je Redakcija Arhiva Saveza komunista Bosne i Hercegovine, (T—III/1, 9—13) označila kao junijski proglas Pokrajinskog komiteta. Iako nismo mogli ustanoviti tačan datum izdavanja Proglasa, vjerovatno je druga Redakcija bliža istini, jer se u Proglasu pominje spaljivanje srpskog sela Sane kod Prijedora i vješanje 27 seljaka, a to je bilo ne u maju, nego početkom juna 1941. godine.

⁸⁾ Zb. NOR-a, T—IV/1, 6; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, T—III/1, 13.

sastanaka po oblastima^a) na kojima su komunisti podnosili izvještaje o svom radu, razmjenjivali iskustva i dobijali konkretna partijsko-politička zaduženja. U uslovima okupacije i oštrog okupatorsko-kvislinškog terora prema narodu i komunistima, savjetovanja su se pokazala kao izvanredno dobra forma rada Partije, jer je preko njih bilo najlakše održavati političku mobilnost članstva, upoznavati se sa specifičnostima pojedinih regiona u fazi priprema ustanka i prenositi opšte partijske direktive. Zahvaljujući baš ovakvim sastancima, Pokrajinski komitet je mogao ne samo da priprema sve progresivne snage za oružanu borbu nego i da u dobroj mjeri, preko određenih kanala, utiče na one mase koje su ustaše podgrijavale na šovinističke ispade i zaoštavanje bratoubilačke borbe. Za vrijeme priprema ustanka, a i kasnije, bilo je od posebnog značaja to što su redovi KPJ u istočnoj i centralnoj Bosni bili sastavljeni, naročito u gradskim organizacijama, iz svih nacionalnosti koje su tu još odranije živjele. Tako je, npr., u partijskim organizacijama u Sarajevu, Zenici, Tuzli, Brčkom, Bijeljini, Doboju, Maglaju, pa i nekim drugim mjestima, bilo i Srba i Muslimana i Hrvata. Analogno tome, i u partijskim rukovodstvima (mjesnim, sreskim, oblasnim i Pokrajinskom komitetu) bilo je pripadnika svih nacionalnosti. U uslovima kada okupator u BiH nije jednako tretirao sve nacionalnosti, nego je jedne posredstvom kvislinške vlade NDH stavio van zakona, a druge uzeo u prividnu zaštitu, višenacionalni sastav partijskih organizacija bio je jedan od presudnih faktora koji je omogućio da Partija djeluje i sprovodi politiku bratstva i jedinstva u redovima svih nacionalnosti i na taj način u znatnoj mjeri sprečava namjere okupatora. Borba KPJ u istočnoj i centralnoj Bosni za bratstvo i jedinstvo bila je naročito teška u vrijeme priprema ustanka, jer je u tom periodu, u strogo konspirativnim uslovima, valjalo obaviti i čitav niz drugih, posebno organizacionih i vojnih zadataka, neophodno potrebnih za pokretanje oružane borbe.

Glavni metodi uticaja kojim se u ovo vrijeme djeluje na mase svih nacionalnosti u istočnoj i centralnoj Bosni jesu, uglavnom, živa riječ aktivista Partije i proglašeni Centralnog i Pokrajinskog rukovodstva KPJ. S obzirom na to da je teško — čak i nemoguće, tačno utvrditi stepen neposrednog uticaja članstva na terenu na sprečavanje šovinističkih ispada i jačanju politike bratstva i jedinstva, mi ćemo u narednom izlaganju navesti samo najvažnije proglase raznih partijskih rukovodstava za koje pouzdano znamo da su rasturani po istočnoj i centralnoj Bosni i da su svojim sadržajem vršili pozitivan uticaj na politiku bratstva i jedinstva.

Tako se u proglasu CK KPJ, štampanom povodom 1. maja — međunarodnog praznika radničke klase, — konstatuje kako je u Bosni protiv naroda, naročito Srba, povedena nezapamćena šovinistička i bratoubilačka kampanja od strane marionetske vlade u Zagrebu i kako se u bosanska brda šalju hrvatski vojnici da tamo proljevaju bratsku krv za račun njemačkog okupatora. U istom proglasu KPJ poručuje narodima Bosne, kao i svim radnim ljudima Jugoslavije, da će ona stajati na čelu

^a) U toku priprema za ustanak takva savjetovanja održavana su, osim u Sarajevu: u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci. Cvijetin Mijatović, Izvještaj o organizacionom i partijskom radu KPJ za BiH, Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, 134.

borbe protiv okupatora i da je za tu borbu neophodan preduslov: sloga, bratstvo i borbeno jedinstvo svih naroda Jugoslavije.¹⁰⁾

Prilikom napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, CK KPJ ponovo je uputio proglas radničkoj klasi i narodima Jugoslavije, u kome ih je pozvao da još tješnje zbiju svoje redove i uzmu učešća u borbi protiv okupatora.¹¹⁾

Dvadeset drugi juni komunisti istočne i centralne Bosne dočekali su obavljajući razne partijsko-političke zadatke i može, se, na osnovu sjećanja preživjelih zaključiti, da ih je ovaj događaj izvanredno podstakao u daljem radu. Mada je teško utvrditi kanale kojim je CK KPJ uputio svoj junski proglas PK KPJ za BiH, pouzdano se zna da je on prorađivan na oblasnim partijskim sastancima i umnožavan u tehnicu Pokrajinskog komiteta u Sarajevu.

Za dalji razvoj događaja u istočnoj i centralnoj Bosni, a posebno za jačanje politike bratstva i jedinstva, bilo je od prvorazrednog značaja to što je Polit-biro CK KPJ obrazovao Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (27. juna 1941), i što je 4. jula donio odluku o početku oružane borbe protiv okupatora. U vezi s tim mjerama u BiH je došao Svetozar Vukmanović, delegat Centralnog komiteta i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, sa zadatkom da u ovim pokrajinama, zajedno sa postojećim partijskim rukovodstvima i kadrovima, sprovede u djelo odluku Centralnog komiteta i Glavnog štaba o pokretanju narodnog ustanka. Da li je tom prilikom S. Vukmanović donio sobom i tekst proglasa CK KPJ, koji je u Beogradu štampan tek 12. jula, nismo mogli utvrditi. Zna se, uglavnom to, da je i ovaj proglas CK KPJ bio uveliko rasturan u istočnoj i centralnoj Bosni, jer smo ga, prilikom istraživanja, često nalazili ne samo u arhivskoj građi NOP-a nego i u opštinskim i sreskim registraturama NDH.¹²⁾

Uticaj CK KPJ i SKOJ-a na politička zbivanja u istočnoj i centralnoj Bosni i na dosljedno vođenje politike bratstva i jedinstva bio je veliki ne samo u vrijeme priprema ustanka nego i kasnije u procesu vođenja oružane borbe protiv okupatora. Putem proglašenja,¹³⁾ biltena,¹⁴⁾ listova,¹⁵⁾ lične korespondencije između J. B. Tita i Svetozara Vukmanovi-

¹⁰⁾ AIRPS, RP-II — Leci i proglasi k. br. 3.

¹¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije IRPB, 1963, 328; Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-I, knj. 2, 22—25.

¹²⁾ U proglasu CK KPJ od 12. jula narodima Jugoslavije posebno se apeluje na »slavne tradicije za pravdu i slobodu« i na to da svi oni koji mogu stupaju u partijske odrede. AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, k. br. 8.

¹³⁾ Vid. Proglase CK KPJ od 25. jula; 7. novembra 1941. godine i januara 1942. — IRPS, RP-II, — Leci i proglasi, k. br. 9; Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-I/2, 32—35, 47—52; Arhiv SK BiH, T-III/2, 7—10.

¹⁴⁾ Bilten iz 1941. godine.

¹⁵⁾ Vid. Uzičku Borbu, osobito članak J. B. Tita *KPJ u NOB-i* od novembra 1941. godine i *Omladinsku Borbu*, posebno članke: *Zadaci omladine u NOB-i* i *O kulturnom radu omladine u partizanskim jedinicama* od 17. novembra i članak *O položaju omladine na okupiranoj i oslobođenoj teritoriji* od 24. novembra 1941. Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-I/2, 56—58, 59—60, 60—61, 62—64.

ća,¹⁶⁾ direktivnih pisama,¹⁷⁾ uputstava i drugih sredstava informisanja, centralno partijsko i vojno rukovodstvo stalno je bdjelo nad političkom situacijom u BiH, objašnjavalo u svojim dokumentima politiku okupatora, propagiralo bratstvo i pomagalo Pokrajinskom komitetu i nižim partijskim rukovodstvima da prebrode krizu početništva i da jačaju NOP.

Shodno politici centralnog partijskog rukovodstva, i PK KPJ za BiH sa svoje strane poduzima čitav niz mjera kojima nastoji spriječiti ili makar osujetiti potenciranje međunacionalnih suprotnosti i izazivanja bratoubilačkog rata na čemu je uporno insistirao okupator zajedno s ustašama. Za razliku od CK KPJ, koji je svojim proglašima i drugim sredstvima informisanja određivao samo opštu liniju KPJ, Pokrajinski komitet se zalagao za to da se narodu u BiH, i to svih nacionalnosti i vjera, pokaže na konkretnim primjerima šta im nude okupator i domaće ustaše. U toku priprema ustanka on je u nekoliko navrata poručivao nižim partijskim rukovodstvcima i članstvu na terenu da ulože sve svoje snage kako bi u sredinama gdje se nalaze razotkrili politiku okupatora i stavili se na čelo onih masa koje su pokazivale spremnost da pođu u oružanu borbu. Prvi oblici partijskog rada u istočnoj i centralnoj Bosni, poslije okupacije, usmjereni su na čuvanje ljudstva od ustaškog terora, objašnjavanje suštine okupacije, na podizanje borbenog duha i ostvarivanje kontakata sa uglednijim ljudima iz raznih sredina koji se nisu mirili sa politikom okupatora i terorom ustaša.

Po uputstvima Pokrajinskog komiteta, partijska organizacija na Romaniji uspjela je relativno brzo da utiče na srpsko stanovništvo da se ne odaziva na pozive ustaške vlasti, da ne ide na javne radove i da se, koliko god je to bilo moguće, sklanja od ustaša i čuva oružje. Aktivnost ove organizacije osjećala se i u muslimanskim selima. Posredstvom svojih članova i simpatizera-Muslimana, kao i ličnih kontakata sa pojedinim viđenijim i naprednim Muslimanima, ovoj organizaciji je pošlo za rukom da na području sokolačkog, rogatičkog i dijela sarajevskog sreza za cijelo vrijeme priprema ustanka osujeti svako ustaško divljanje i da u velikoj mjeri afirmiše ideju bratstva i jedinstva Srba i Muslimana.¹⁸⁾

Među gradskim partijskim organizacijama naročito je povedena široka propagandna borba protiv okupatora i ustaša i potencirana politika bratstva i jedinstva u Sarajevu, Maglaju, Tuzli, Brčkom i Bijeljini. Mjesnom komitetu u Sarajevu pošlo je za rukom da u nekoliko navrata, posredstvom svojih simpatizera, koji su radili u nadleštva ustaške policije, otkrije blagovremeno spiskove komunista i njihovih simpatizera koje je trebalo pohapsiti. Takav jedan spisak od 99 komunista dostavljen je Mjesnom komitetu Sarajeva 22. juna, a drugi, sa 20 komunista, sedam dana kasnije.¹⁹⁾

¹⁶⁾ Nekoliko prvih pisama između J. B. Tita i Svetozara Vukmanovića, nije sačuvano, iako se pouzdano zna da se prepiska vršila (Vid. sjećanje Svetozara Vukmanovića Tempa: *Neuspjeh u rudarsko-metalurškom bazenu Zenice, Vareša i Kaknja*, neobjavljeno, u posjedu autora) ali iz kraja 1941. i početka 1942. godine, postoje brojna pisma (Zb. NOR-a, T-II/2, 59—63, 253; 256—261, 283, 302, 310, 325—330, 337—338, 362, 376—378, 398, 402, 436—439 i 460).

¹⁷⁾ Vid. direktivno pismo Ive Lole Ribara od avgusta 1941. godine — Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-1/2, 39—41 i 42—43.

¹⁸⁾ AVII, NOP, Stenografske bilješke, 5—29 i 30/4, k. 998.

¹⁹⁾ Oba puta spiskove je dostavila Mjesnom komitetu Sarajevo Ela Momčilović,

Najbolji primjer — koliko je u Sarajevu vođena dosljedna politika bratstva i jedinstva — potvrđuje struktura samog članstva Partije i SKOJ-a. Među 125 članova KPJ, koliko ih je, približno, u vrijeme priprema ustanka, bilo u ovom gradu, ne računajući članove SKOJ-a, nalazi se 38 Srba, 25 Muslimana, 22 Jevreja, 20 Hrvata, dok ostali pripadaju raznim drugim nacionalnostima, kao što su Slovenci, Mađari, Nijemci i drugi.²⁰⁾

Mada za skojevsku organizaciju nismo mogli utvrditi slične odnose, jer su izvori vrlo oskudni, vidi se, na osnovu imena u pojedinim spisakovima, da je i među skojevcima bilo aktivista iz svatih nacionalnost koje su živjele u Sarajevu. Proučavajući veoma obimnu partijsko-skojevsku djelatnost u Sarajevu, ne samo u vrijeme priprema ustanka nego i kasnije, stekli smo uvjerenje da je višenacionalni sastav partijskog i skojevskog članstva, u uslovima kada okupator nije jednako tretirao sve nacionalnosti stanovništva, bio jedan od presudnih faktora koji je omogućavao KPJ da ona ne samo opstane nego i da veoma široko razgrana svoju političku, vojnu, organizacionu, ekonomsku i drugu djelatnost. I upravo ova široka razgranata partijska i skojevska aktivnost u Sarajevu dolazila je u veoma oštar sukob sa planovima i namjerama okupatora i NDH. Ne mogavši da se brzo i energično obračuna sa ilegalnim pokretom, okupator je zajedno s ustašama pribjegavao masovnim hapšenjima i maltretiranju stanovništva. Samo do avgusta 1941. godine ustaška policija uhapsila je u Sarajevu oko 2000 građana.²¹⁾

Iako su okupatorski i ustaški organi vlasti, u skladu sa svojom denacionalizatorskom politikom, bar u početku, hapsili samo Srbe, Jevreje i komuniste, bez obzira na nacionalnost, oni se dugo nisu mogli držati tog programa. Na osnovu spiskova komunista, preostalih od policije bivše Jugoslavije, svakodnevne aktivnosti članstva partijske organizacije u Sarajevu, dobrog držanja pojedinih komunista-Muslimana i Hrvata na policijskim isljedanjima i zalaganja javnog mnjenja drugih nacionalnosti za sudbinu svojih sunarodnika, okupatorsko-ustaški organi vlasti mogli su ubrzo da se osvjedoče da u Sarajevu nije riječ samo o otporu okupaciji Srba i Jevreja nego da su za taj otpor i te kako zainteresovani

koja je kao daktilograf radila u ustaškoj policiji. Na prvom spisku bili su, pored ostalih, Avdo Humo, Hasan Brkić, Pavle Goranin, Rato Dugonjić i gotovo većina članova Mjesnog komiteta.

Nisam Albahari, *Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. 1, 93.

²⁰⁾ Nisim Albahari, *O radu KPJ u Sarajevu i okolini*, AIRPS, MG, Inv. br. A-3; Ljujić Vojo, *Pokrajinska konferencija KPJ za BiH*, Arhiv IRPS, MG, Inv. br. Lj-2; Sjećanja Dana Olbine, Mladena Kneževića, Milutina Đuraškovića, Olge Marasović, Fehre Ajanović i Nikole Cvijetića, AIRPS, Inv. br. D-12; Knežević Mladen, *O radu Partije, sindikata i omladine, od 1940. do 1941. godine u gradu Sarajevu kao i o drugim zbivanjima u toku NOB-e*, AIRPS, MG, Inv. br. K-24; Jovanović Iso, *O radu partijske organizacije u BiH*, AIRPS, MG, Inv. br. J-18; Albahari Nisim, *O radu KPJ u Sarajevu i okolini*, AIRPS, MG, Inv. br. A-12; Čengić Esad, *Sjećanja na rad partijske organizacije u BiH*, AIRPS, MG, Inv. br. Č-5; Đurašković Milutin, *O radu Partije i sindikata pretežno u Sarajevu od 1938. do 1941.* AIRPS, MG, Inv. br. Đ-6.

²¹⁾ Nisim Albahari, *Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. godine, Zbornik, I, 96.

mnogi ljudi iz redova drugih nacionalnosti. Herojsko držanje na policiji Alije Hodžića, člana PK SKOJ-a, skojevca Džavida Haverića, članova Partije Ferida Čengića, Salka Goze²³⁾ i mnogih drugih komunista-Muslimana, najbolje je potvrdila činjenicu da za ideološko i revolucionarno opredjeljenje nije bitna nacionalna pripadnost, nego stepen svijesti i saznanje nužnosti klasne borbe i neophodnosti borbe protiv okupatora.

Za razliku od Sarajeva, gdje je nacionalna struktura partijskog i skojevskog članstva bila veoma izmiješana, ili Romanije, Ilidže i Blažuja, gdje su većinu članova sačinjavali Srbi, u svim drugim mjestima sarajevske oblasti (Zenici, Kaknju, Brezi, Varešu, Travniku i nekim drugim centrima) većinu članstva su sačinjavali Muslimani.²⁴⁾

Posmatrani u cjelini, napori KPJ na organizovanju svih progresivnih snaga društva u borbi protiv okupatora, kroz izgrađivanje čvrste politike bratstva i jedinstva, odvijali su se na području sarajevske oblasti, naročito u gradovima, u izuzetno složenim uslovima i pod velikim pritiskom okupatorsko-kvislinške vlasti. Pa i pored toga, minucioznim radom članstva, javili su se, još prije ustanka, prvi pozitivni rezultati na planu izgrađivanja dosljedne politike bratstva i jedinstva koji će se kasnije, u procesu oružane borbe, sve više afirmisati.

I na području tuzlanske oblasti bili su, još prije početka ustanka, udareni solidni temelji politici bratstva i jedinstva. Osobito se u tom pogledu isticao sam grad Tuzla, gdje je u vrijeme priprema ustanka djelovala jedna od najjačih partijskih organizacija oblasti i gdje su Oblasni komitet partije i Oblasno vojno rukovodstvo (od polovine jula 1941. godine — Oblasni vojni štab ili Štab tuzlanske oblasti) imali svoje sjedište. Ali, da bismo se mogli što realnije upoznati sa konkretnim naporima KPJ na izgrađivanju politike bratstva i jedinstva u tuzlanskoj oblasti u periodu priprema ustanka, moramo prethodno da pogledamo — kakva je i kolika bila partijska organizacija, koja je radila na sprovođenju te politike. Malobrojni i nepotpuni dokumenti o partijskoj djelatnosti iz ovog vremena u dobroj mjeri otežavaju njeno cjelovito sagledavanje i uvid u brojnost partijskog i skojevskog kadra. Pa ipak, na osnovu sačuvanih dokumenata, memoarske građe, izjava preživjelih učesnika, evidencije Saveza boraca, građe neprijateljskih registratura i nekih drugih izvora, vidi se da je na području pomenute oblasti djelovalo u vrijeme priprema ustanka, oko 400 članova Partije i SKOJ-a, od čega je oko 140 zajedno sa Mjesnim i Oblasnim komitetom bilo koncentrisano u Tuzli i neposrednoj okolini, 90 na području Maglaja, Doboja, Gračanice, Bosanskog Petrovog Sela, Dervente i drugim manjim mjestima, 70 na području Brčkog sa okolinom, 100 na području bijeljinskog sreza i Majevici i oko 4 na području Birča.²⁴⁾

²³⁾ Isto, 95—96.

²³⁾ Jovanović Iso, *Neki podaci o radu partijske organizacije u BiH od 1939. do 1941.* Vojnoistorijski glasnik, (dalje: VIG), 4, 1961, 139—153; AIRPS, MG, Inv. br. 9677, 9704, A-12 i A-3.

²⁴⁾ AIRPS, MG, kat. br. 9688, 9693, 9694, 9697, 9700, 9702, 9764, 9765 i 9776; Petrović Nenad, Simić Veljko, Milošević Mirko, Perić Jeremija — Stenografske bilješke pri Opštinskoj komisiji za hronike u Bijeljini; Todor Vujašinović, *Ozrenski partizanski odred*, Beograd 1962, 15—20; Vera Nikolić, Amalija Lebeničnik, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, Beograd 1961, 98—112; Hasan Burić, *Pismena*

Za djelovanje na provođenju politike bratstva i jedinstva bilo je od nemalog značaja to što je partijsko i skojevsko članstvo u većini organizacija i na području ove oblasti bilo sastavljeno iz svih nacionalnih sredina.²⁵⁾ Analogno tome, i partijska rukovodstva imala su u svom sastavu članove svih nacionalnosti. Tako je, npr. u Oblasnom komitetu bilo i Srba i Hrvata i Muslimana. Slično je bilo i u nižim partijskim rukovodstvima, i to naročito u Bijeljini, Brčkom, Tuzli i Doboju.

Glavni sadržaj rada kroz koji je partijsko i skojevsko članstvo ujedno sprovodilo politiku bratstva i jedinstva na području tuzlanske oblasti u vrijeme priprema ustanka moguće je pratiti preko sljedećih formi djelatnosti Partije:

— jačanje partijske mreže proširivanjem postojećih i osnivanjem novih ćelija i organizacija u svim sredinama bez obzira na nacionalnu i drugu pripadnost;

— razobličavanje okupatorsko-ustaške politike u odnosu na nejednak tretman, nacionalni sastav i konfesiju stanovništva;

— rad na psihološkim pripremama naroda za otpor;

— prikupljanje oružja, sanitetskog materijala i druge vojne opreme, neophodne za predstojeću borbu;

— stalna briga rukovodstva u pogledu čuvanja kadrova, naročito pojedinaca koji su još odranije igrali zapaženu ulogu u revolucionarnom radničkom pokretu tuzlanskog bazena;

— sakupljanje materijalne i druge pomoći za protjerane izbjeglice iz Slovenije i Slavonije;

— formiranje gradskih — uličnih i seoskih odreda, kao prvih oblika vojne organizacije;

— sprovođenje vojne obuke kadra za predstojeću borbu.

Već prvih ustaničkih dana, u istočnoj i centralnoj Bosni javljaju se i na polju sprovođenja politike bratstva i jedinstva kvalitetno novi sadržaji, a postojeći postaju još bogatiji i raznovrsniji. Odmah poslije okupacije i tokom priprema ustanka išlo se za tim da se narodu, uglavnom, putem proglašenja i usmenom riječju, objasni suština politike koju sprovodi okupator u našoj zemlji i tražilo od stanovništva da se od svega toga energično distancira. Ustanak je, međutim, postavio zahtjev — svim patriotskim snagama bez obzira na nacionalnu, socijalnu i političku pripadnost, da uzmu aktivnog učešća u oružanoj borbi protiv porobljivača zemlje. Ali bez obzira na želje i htijenja KPJ, koja je nastojala da ustanaku u istočnoj i centralnoj Bosni, još od prvog dana njegove pojave, da opštenarodni karakter, objektivna situacija bila je takva da je on mahom počeo, naročito u bazi, kao oružani otpor srpskog naroda.

izjava u posjedu autora; Stevo Popović, *Majevički partizani*, Svjetlost, Sarajevo 1951, 15; Slavko Mićanović, *Početak oružane borbe protiv okupatora i ustaša u bijeljinskom srezu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, Beograd 1961, 60; Pašaga Mandžić, *Sjećanja na partijski rad u Tuzli od 1936. do 1941*; Cvijetin Mijatović, *Neka sjećanja iz prvih ustaničkih dana*; Miloš Zekić, *Ustanak u Bircu 1941. godine — sve u Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Beograd 1961, 11—21, 21—31 i 31—45. Djelimičnih podataka o broju članova Partije i SKOJ-a ima i u nekim drugim izvorima — mahom memoarskim sjećanjima.

²⁵⁾ U tom pogledu naročito su u dobrom položaju bile partijske organizacije na području Maglaja, Doboja, Tuzle, Brčkog i Bijeljine.

Pritiješnjen nizom represivnih mjera od starne okupatora i ustaša, srpski narod u istočnoj i centralnoj Bosni poslije okupacije nije imao mnogo izbora u borbi za svoj opstanak. Sva nastojanja njegovih predstavnika iz raznih tabora bivših građanskih partija da i u okviru NDH pronađu izvjesne moduse za svoju egzistenciju i za opstanak srpskog naroda, brzo su, zbog radikalne politike ustaša prema Srbima, doživjela krah i pokazala se kao totalno promašena stvar.²⁶⁾ Pošto je jedan dio srpskog buržoaskog političkog rukovodstva u istočnoj i centralnoj Bosni svoje pogrešne proračune sa ustašama platio glavom, drugi je potražio spas u napuštanju Bosne i bježanju ili u Srbiju ili na područje italijanske okupacione zone. Malobrojni politički rukovodioci i buržoaski intelektualci koji su ostali na području istočne i centralne Bosne kroz cijelo vrijeme priprema ustanka od strane KPJ bili su toliko slabi i neznatni, da ih u tom periodu i ne možemo ozbiljno tretirati u političkim kalkulacijama. Doda li se tome i odsustvo ma kakvog programa, osim parole — da za ustanak još nije vrijeme — onda stvar postaje toliko jasna da je šire ne treba obrazlagati.

Jedina predvodnička snaga, koja je dijelila sudbinu zajedno sa srpskim seljaštvom i radništvom u svim psihološkim, fizičkim i drugim iskušenjima od momenta okupacije, pa do otpočinjanja oružanog ustanka, bila je KPJ. Iako je njen rad u tom periodu bio izuzetno složen i težak,²⁷⁾ što se vidi i po broju izgubljenih kadrova, ipak je ona, zahvaljujući svom programu, ilegalnoj organizaciji i unutrašnjoj homogenosti, uspjela da se stavi na čelo srpskog naroda kao glavna i jedina snaga, spremna da ga povede u oružanu borbu. Tamo gdje Partija nije mogla da se, u prvo vrijeme, afirmiše, usljed nedovoljnog broja kadrova, (okolina Srebrenice, Bratunca, Drinjače, Kalinovika, Trebave, sela na lijevoj strani rijeke Bosne), ustanci su bili stihijski, što je još jedan dokaz da su sva vođstva iz bivših buržoaskih partija bila zatajila.

Ali, pošto KPJ nije bila, ni po strukturi ni po programu za koji se borila, samo avangarda srpskog naroda nego i svih drugih naroda Jugoslavije, pred nju se poslije okupacije postavio problem djelovanja i u onim sredinama u kojima je i okupator, zajedno s ustašama, tražio svoj oslonac. Nepovoljna okolnost za svestranu djelatnost KPJ na području istočne i centralne Bosne bila je naročito u tome što su njemački okupatori, zajedno sa ustašama, poduzeli, od prvog dana svoga prisustva na ovom prostoru, velike propagandne mjere na produbljivanju već postojećih suprotnosti između Hrvata i Muslimana na jednoj, i Srba, na drugoj strani. Držeći se već oprobane parole — divide et impera — oni su uložili maksimum snaga kako bi iz krajeva naseljenih pretežno Hrvatima i Muslimanima pronašli dovoljno pristalica koje bi potom uputili na uništavanje Srba i paljenje njihovih sela. Da bi uspjeh bio što veći, ovim pristalicama je obećavana srpska zemlja, kuće, stoka i ostalo. Iako

²⁶⁾ Pokušaja za saradnju bilo je u Sarajevu, Tuzli, Bijeljini i nekim drugim mjestima.

²⁷⁾ U periodu priprema za ustanak KPJ je izgubila na području istočne i centralne Bosne dobar broj svojih kadrova. Privremeno ili stalno pali su u ruke ustaške policije: Iso Jovanović, sekretar PK KPJ za BiH, Vaso Miskin Cmaj, Milutin Đurašković, Lepa Perović, Nisim Albahari, članovi Pokrajinskog i Mjesnog komiteta u Sarajevu, više članova nižih partijskih rukovodstava i dosta velik broj aktivista Partije, naročito u Sarajevu, Bijeljini, Brčkom, Tuzli, Doboju i Maglaju.

ovakvu — bratoubilačku politiku okupatora — i ustaša nije prihvatila većina muslimanskog i hrvatskog stanovništva, ipak se našao izvjestan broj šovinističkih elemenata, koji su lakovjerno nasjeli smišljenoj politici okupatora i krenuli u zatiranje komšija — Srba.

I kada je — sasvim opravdano — na zločine i ubijanja odgovoreno oružanim otporom srpskog naroda, onda su okupatori i njihovi eksponenti — ustaše, stavili u pokret sav svoj aparat i propagandna sredstva (štampu, radio i drugo) da bi pokazali kako su njihova upozorenja Hrvatima i Muslimanima, davana još ranije, bila opravdana. Ustaško-domobranskim jedinicama, koje su bile upućene da likvidiraju prva ustanička žarišta, bilo je naređeno da strogo postupaju sa »srpsko-četničkim«, odnosno »četničko-komunističkim« bandama.²⁸⁾ Takvoj politici okupatora i ustaša kojoj je očigledno bio cilj da rasplamsa bratoubilački rat u istočnoj i centralnoj Bosni (kao i na cijelom području NDH gdje je stanovništvo živjelo izmiješano) do neslučenih razmjera, komunisti su suprotstavili svoju koncepciju, kojom su zavedenim Hrvatima i Muslimanima dokazivali da njihova budućnost nije u bratoubilačkom ratu i saradnji sa okupatorom, nego u zajedničkoj oružanoj borbi sa srpskim narodom. U proglasu od avgusta 1941. godine PK KPJ za BiH obratio se narodu ovih pokrajina kao »Radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine«, a zatim posebno kao »Muslimanima, Hrvatima i Srbima« i podsjetio ih na mnoge primjere njihove ranije zajedničke borbe protiv tuđina.²⁹⁾ rezultate novopodignutog ustanka, koji su postignuti u okolini Srebrenice, Vlasenice, Kladnja, Brčkog, Bijeljine, Doboja i drugih mjesta, a zatim ih pozvao da još odlučnije nego ikada ranije potpognu započetu borbu.

Muslimanima se u istom proglasu skreće posebna pažnja da ne nasijedaju smišljenoj politici ustaša³⁰⁾ i navodi niz činjenica iz kojih se vidi kako ustaše zlostavljaju napredne Muslimane.³¹⁾

Hrvatima se ističe primjer ustaške postrojbe u selu Husinu koja je, nezadovoljna politikom osnivača, otkazala istom »vjernu« službu i priključila se ustanicima — Srbima.

Srbima se u proglasu kaže: »Nije vam ovo prvi put da preživljujete strašnu golgotu stradanja i mučenja. Ali nemojte, braćo Srbi, nasjesti paklenoj namjeri njemačkih osvajača i njihovih prljavih slugu ustaša,

²⁸⁾ »Represallje imaju se sastojati u uzimanju taoca, uzimanju stoke i hrane i uništenju naseljenih mjesta, koja su žarišta pobunjeničke akcije«. Zb. NOR-a, T-IV/1, 530, 532, 533.

²⁹⁾ »Sjetite se tih teških dana, tih herojskih podviga, one odlučnosti i spremnosti za otpor tuđinu i zadojte tim duhom srca vaših sinova i kćeri. Vi hrabri borci iz tih prošlih borbi kažite svima muslimanima, Hrvatima i Srbima, da je opet došlo vrijeme za još odlučniji i krvaviji otpor tuđinskom osvajaču koji je opet porobio i opljačkao našu zemlju...«. Arhiv SK BiH, T-III/1, 31.

³⁰⁾ »... Zna li vi da su ustaše stavljali fesove na glavu pa onda išli po srpskim selima i ubijali i mrovarili srpske seljake, žene i djecu, da bi protivu nas okrenuli opravdanu, osvetu srpskih seljaka? Zna li vi da vas odvratno lažu kad šire među vas razne glasine da 'četnici' tobože ubijaju i zlostavljaju vašu djecu i siluju vaše žene? Zna li vi da je to odvratna laž sračunata na to da se posije razdor i omraza među vama i Srbima kako bi oni lakše provodili pokolje i nasilja? Zna li vi da ustaše hoće da pomoću ovih laži onemoguće vašu zajedničku borbu sa Srbima protivu njemačkih okupatora i protivu njih samih?« Arhiv SK BiH, T-III/1, 34.

³¹⁾ Arhiv SK BiH, T-III/1, 34.

koji žele da izazovu razdor i mržnju između vas, Muslimana i Hrvata.«³²⁾ Osnovni smisao citiranog proglasa je, dakle, u tome da se pozovu i pokrenu u odlučnu borbu — u oružani ustanak — svi narodi Bosne i Hercegovine, bez obzira na vjeru, narodnost, politička ubjedenja i da tu borbu vode sve do konačnog protjerivanja okupatora.

Otpočinjanjem oružane borbe protiv okupatora, povećao se i broj faktora koji djeluju u smislu produbljivanja i daljeg razvijanja politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni. Kako je već ranije istaknuto, kroz pripreme ustanka, a naročito kroz prve oružane akcije, rodile su se u okviru ranijih partijsko-političkih tijela i nove institucije KPJ, — vojni štabovi — kojima je bio prevashodni zadatak organizacija i rukovođenje oružanom borbom. U okviru istorijskih pokrajina Bosne i Hercegovine pojavio se Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za BiH (od septembra 1941. godine Glavni štab NOP odreda za BiH), u okviru oblasti — štabovi oblasti, a u okviru manjih regiona — štabovi odreda. Na području istočne i centralne Bosne djelovao je Štab NOP odreda za BiH, dva oblasna štaba (Sarajevski i Tuzlanski) i šest štabova odreda. Formiranjem ovih tijela, partijska rukovodstva (počevši od najnižih pa do najviših), dobila su veoma snažnog saveznika u vođenju konkretnije, efikasnije i plodotvornije politike na polju bratstva i jedinstva. Partizanski štabovi shvatili su, bolje nego iko drugi, da u višenacionalnim sredinama neće biti dobrog izgleda na uspjeh ako se u borbu masovno ne pokrenu Srbi, Muslimani i Hrvati. I zbog toga je sasvim razumljivo što se oni pojavljuju, naročito u pojedinim fazama razvitka ustanka, kao glavni nosioci i realizatori te politike. Umjesto ranijih pomenutih proglasa, koje su povremeno izdavali CK KPJ, CK SKOJ-a, PK KPJ za BiH i neka oblasna partijska rukovodstva, od pojave partizanskih štabova javlja se masovna produkcija ovih dokumenata, koji se izdaju gotovo svaki dan. Naročito su u tome bili revnosni Štab sarajevske oblasti i Romanijskog odreda. I u sadržajima samih proglasa i pisama štabova osjeća se mnogo novoga, ponekad zajedničkog za sve krajeve, ali i često specifičnog samo za pojedini uži region. Tako, npr., u pismu — Muslimanima istočne Bosne od 14. avgusta partizani sarajevske oblasti otvoreno iznose da su pošli u ustanak, jer ih je »...zadesila velika nevolja«, ali uz to odmah dodaju »...Braćo Muslimani, mi nismo četnici, mi se ne borimo za onakvu državu kakva je bila ranije Jugoslavija — mi smo partizani koji se bore protiv okupatora za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naroda.«³³⁾

Za razliku od ranijih proglasa i pisama za koje je teško utvrditi stepen uticaja, u konkretnom slučaju se pouzdano zna da su Muslimani u okolini Romanije primili toplo poruku partizana sarajevske oblasti, jer su izjavili da se neće boriti protiv njih, nego će im čak i dobijeno oružje predati.³⁴⁾

Poslije prvog uspješnog koraka na liniji saradnje, Štab sarajevske oblasti posredstvom članova i simpatizera Partije — Muslimana, započeo je pripreme za formiranje Prve muslimanske oružane jedinice.³⁵⁾ U

³²⁾ Arhiv SK BiH, T-III/1, 35.

³³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 32, 33.

³⁴⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 73.

³⁵⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 107.

vezi s tim, on je pisao Štabu NOP odreda za BiH da mu se iz Sarajeva upute novi borci — Muslimani, koji bi bili najpogodniji za veći uticaj NOP-a u muslimanskim selima.³⁶⁾

Krajem avgusta, dijelovi Romanijskog bataljona, izveli su posebne akcije po okolnim muslimanskim selima sa ciljem da ih pridobiju za NOB-u,³⁷⁾ i u isto vrijeme izdato je još nekoliko novih proglasa. Među njima je naročito karakterističan proglas od 1. septembra 1941. godine u kome se piše Muslimanima rogatičkog i sarajevskog sreza, povodom napada nekih neodgovornih i pročetnički orijentisanih ustaničkih snaga na njihova sela, da ne napuštaju svoj zavičaj, jer će ih od četnika braniti oni — partizani. U proglasu se kaže: »...Mi nećemo žaliti da prolijemo svoju krv za bratstvo i zajedničku odbranu od ma kakvih napada. Mi ćemo to dostaviti i tim četnicima, ako se pojave u ovom kraju, i poručiti im otvoreno i jasno da ćemo mi, partizani, braniti oružjem muslimanska sela, ako ih oni napadnu. Dosta je bilo našeg međusobnog zavođenja od strane trećih. Skupo smo to platili i mi i vi.«³⁸⁾

Nekoliko dana kasnije (4. septembra) u uputstvu Štaba sarajevske oblasti o mobilizaciji ljudstva i organizaciji života i rada u jedinicama na terenu, koje je upućeno komandantima bataljona i komesarima četa, posebno se razrađuje taktika rada sa Muslimanima. U tački 2. pomenutog uputstva kaže se: »...Muslimane treba privući u Narodno-oslobodilačku borbu. Preko veza, koje već imamo u muslimanskim selima, proširiti naš uticaj i na druga muslimanska sela. Uzimati hranu i stvoriti povjerenike po selima. Obrazovati odrede od Srba i Muslimana, za zaštitu muslimanskih i srpskih sela. Pri podjeli ratnog plijena uvijek dati i muslimanskoj sirotinji dio. Suzbijati i kažnjavati sve napade protiv muslimana, vrbovati muslimane u partizanske odrede. Svakom prilikom vršiti bratimljenje sa muslimanima.«³⁹⁾

Kakav je bio efekat ove taktike vidi se najbolje po tome što su i stanovnici muslimanskih sela u okolini Romanije, nakon što su shvatili ko su partizani, počeli da ih snabdijevaju hranom i da im čine razne druge — mahom obavještajne usluge.⁴⁰⁾

Bržu i efikasniju saradnju između jedinica budućeg Romanijskog odreda i Muslimana u sarajevskom, rogatičkom i vlaseničkom srezu u početku su naročito kočili četnici Aćima Babića i Radivoja Kosorića, koji su se ponašali u muslimanskim selima kao polupljčkaške bande.⁴¹⁾

Svi naponi Štaba sarajevske oblasti da sa četnicima Babića, Kosorića i raznih drugih samozvanih vođa pronade zajednički jezik i da ih odvrati od šovinističke politike prema Muslimanima nisu mogli uroditi dovoljnim plodom. Umjesto da stvari krenu nabolje, situacija se naročito pogoršala od onog trenutka kada su na ovo područje stigli oficiri Draže Mihailovića i kada su domaći četnici pali pod uticaj majora Dan-gića, Todorovića i drugih njihovih saradnika. Poseban problem predstavljalo je to što su četnici većinu vremena provodili na već oslobođenom području i baš tu sijali anarhiju i nered. Da bi ovo spriječio i da bi što

³⁶⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 112.

³⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 111.

³⁸⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 165.

³⁹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 195.

⁴⁰⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 201.

⁴¹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 201.

tješnje povezao »pozadinu« sa »frontom«, Štab sarajevske oblasti izdao je 15. septembra posebno uputstvo o organizovanju i saradnji vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobođenom području, u kome je tražio da se najoštrije kazne svi oni koji ometaju i podrivaju jedinstvo narodnih snaga u borbi protiv okupatora.⁴²⁾

U skladu sa ovim uputstvom, a na osnovu odluke suda, koji je formirao Štab Romanijskog NOP bataljona od svojih boraca i predstavnika naroda, kažnjavani su špijuni, pljačkaši, paničari i razni drugi po ustanak štetni elementi, bez obzira na to da li su bili Srbi, Muslimani ili pripadnici neke druge narodnosti.⁴³⁾

Najbolja potvrda pravilne politike Štaba sarajevske oblasti i Štaba Romanijskog NOP bataljona na polju politike bratstva i jedinstva, koja je bila protkana nizom konkretnih i originalnih rješenja na terenu, jeste stvaranje prvih muslimanskih jedinica kao sastavnih snaga NOP-a. Koncem septembra 1941. godine na Romaniji (Lučevnik) formirana je Prva partizanska muslimanska četa (oko 60 boraca), koju su sačinjavali pretežno seljaci-Muslimani iz rogatičkog sreza, i to iz sela Šatorovići, Osovo i Okruglog.⁴⁴⁾ Tokom oktobra i novembra četa je, kroz borbe i svakodnevnu aktivnost po muslimanskim selima, toliko ojačala, da se javila potreba njenog prerastanja u veću vojnu formaciju. Odlukom Štaba NOP odreda za BiH, 8. decembra 1941. godine, formiran je Prvi muslimanski bataljon, koji je u svom sastavu imao tri čete.⁴⁵⁾

Aktivno učešće muslimanskog stanovništva u jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske na području Romanije, a kasnije i u nekim drugim dijelovima istočne i centralne Bosne, imalo je osim vojnog i ogroman politički značaj. U borcima — Muslimanima Partija je dobila najefikasnijeg saveznika čijim posredstvom je uticala na ostale muslimanske mase da se opredijele za NOB-u i da u njoj uzmu aktivnog učešća.

Intencije Štaba sarajevske oblasti na sprovođenju politike bratstva i jedinstva očigledne su i kod drugih njegovih podređenih štabova koji su djelovali u okolini Semizovca i Kalinovika. Međutim, zbog drugačijih uslova u ovim regionima nije tekao proces stvaranja muslimanskih jedinica onim intenzitetom kako je to bilo na Romaniji.

Iz izvještaja Hasana Brkića — političkog komesara Štaba sarajevske oblasti — Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, od septembra 1941. godine, vidi se da ustanak sjeverozapadno od Sarajeva (područje oko Sarajeva, Kiseljaka, Semizovca, Vareša, Breze, Zenice itd.) nije tekao odmah linijom uspona, nego je prolazio kroz čitav niz kriza i unutrašnjih potresa, dok se na kraju nije razvio.⁴⁶⁾

⁴²⁾ U tački 5. ovoga uputstva stoji: »Narodno-oslobodilačka borba zahtijeva da se okupe i mobilišu sve narodne snage. Svaki onaj ko na ma koji način ometa okupljanje narodnih snaga i podriva jedinstvo naroda u borbi — narodni je neprijatelj, služi svjesno ili nesvjesno okupatorima, i prema njemu treba postupiti bez milosti«. Zb. NOR-a, T-IV/1, 311.

⁴³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 353.

⁴⁴⁾ Mujo Hodžić, Kako je došlo do formiranja I muslimanske čete na Romaniji pa kasnije muslimanskog bataljona na Varešu 1941. godine, Sjećanje u Redakciji, edicija *Istočna Bosna u NOB-i*, 3.

⁴⁵⁾ Komandant bataljona bio je Mujo Hodžić, seljak; politički pomesar Derviš Numić, student, a zamjenik komandanta Midhat Omerović, geometar. Opširnije o tome: Mujo Hodžić, isto.

⁴⁶⁾ U vezi s tim Hasan Brkić piše: »...Napominjem da su prilike u ovom dijelu

Slab raniji uticaj Partije, nedostatak brojnijih i iskusnijih kadrova u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, kao i snažna ustaška propaganda među Hrvatima i Muslimanima, a četnička među Srbima, uveliko su ometali intenzivnije opredjeljivanje na ustanak i usporavali proces izgrađivanja borbenog jedinstva u ovom kraju.⁴⁷⁾

Tek poslije septembra mjeseca, kada je između nekoliko oprečnih uticaja linija NOB-e počela da bilježi prevagu, javio se nešto masovniji priliv Hrvata i Muslimana u partizanske redove.

I na prostoru jugoistočno od Sarajeva (oko pl. Jahorine, Trnova, Kalinovika), gdje je nastao i razvio se Kalinovački NOP odred, nije u početku bilo dovoljno potrebnih uslova za efikasniju politiku na liniji razvitka bratstva i jedinstva. Razlozi za to su identični onima koje smo već pominjali za područje sjeverozapadno od Sarajeva. Iz naređenja Štaba kalinovičkog NOP odreda podređenim jedinicama i drugih dokumenata vidi se da je tek oktobra mjeseca 1941. godine došlo do veće aktivnosti ovoga odreda na polju pridobijanja Muslimana za NOB-u.⁴⁸⁾

Proces pristupanja muslimanskih masa u redove NOB-e u višegradskom, fočanskom i dijelovima sarajevskog sreza, odnosno na prostoru gdje se stvarao i razvijao Kalinovičko-jahorinski NOP odred, postao je mnogo intenzivniji poslije prvih oblika četničko-italijanske saradnje koja se uveliko odvijala na štetu Muslimana u ovim krajevima.⁴⁹⁾

I na prostoru tuzlanske oblasti, politika bratstva i jedinstva dobila je sasvim novu dimenziju otpočinjanjem oružane borbe. Mada za ovo područje ne postoji onako bogata dokumentacija, kakva, npr., postoji za sarajevsku oblast, ipak se, na osnovu onoga čime raspoložemo, može tvrditi da su oblasni i svi sreski vojni štabovi ulagali velike napore kako bi oružanoj borbi, u domenu svog djelovanja, dali opštenarodni karakter.

Tako se, napr., u odgovoru Štaba tuzlanske oblasti — ustaškom komandantu mjesta u Vlasenici, od avgusta 1941. godine, povodom poziva da partizani polože oružje — ističe da to oni ne mogu učiniti, jer je njihova borba pravedna i neophodna za sve narode u Bosni i Hercegovini.⁵⁰⁾ Isti štab je tokom avgusta i septembra mjeseca uputio nekoliko proglašenja, pisama i usmenih poruka Muslimanima ili pojedinim njihovim predstavnicima u kojima je tražio da se oni ne bore protiv NOB-e, nego da joj se priključe.⁵¹⁾ U jednom od tih proglašenja, avgusta 1941. godine, Muslimanima i Hrvatima se poručuje: »Ne dozvolite da vas u ovim sudbonosnim vremenima zajednički neprijatelj uputi protiv napaćenog Srpskog naroda, čija je borba pravedna i nužna. Znajte da ovaj ustanak nije uperen ni protiv muslimana ni protiv Hrvata. Ne vjerujte lažima ustaške

oblasti znatno teže nego na drugim mjestima. Nacionalni šovinizam i mržnja strahovito dolaze do izražaja. Ustaše imaju ponegdje masovnu podršku u borbi protiv nas.« Zb. NOR-a, T-IV/1, 272.

⁴⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 391.

⁴⁸⁾ AVII, NDH, 50/7-4, K-143a; Zb. NOR-a, T-IV/2, 90, 94, 117.

⁴⁹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 94, 117.

⁵⁰⁾ U odgovoru ustaškom komandantu ističe se: »Ne samo Srbi, nego na propast su od ustaša osuđeni svi slobodoumni ljudi, od kojih su ustaše već mnoge pobili. Naročito radnička klasa i njeni predstavnici postali su meta ustaškog terora, pa i svi seljaci Hrvati i muslimani opljačkani su od ustaške vlasti i jednako gladuju kao i Srbi.« Zb. NOR-a, T-IV/1, 116.

⁵¹⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglašenja, kat. br. 21, 24.

propagande, da smo mi divljaci koji hoćemo da pobijemo sve muslimane i Hrvate. Mi znamo da smo braća i da je za svu našu sudbinu kriv tuđin i ustaše, a ne hrvatski narod i muslimani. Tome mogu najbolje svjedočiti sama muslimanska i hrvatska sela u koja dođemo. Mi pružamo ruku i bratićemo se sa svim muslimanima i Hrvatima, koji nam nisu počinili nikakvo zlo.⁵²⁾ U proglasu se dalje ističe da u redovima partizana ima ljudi iz svih slojeva i svih partija i da je njihov zajednički cilj — borba za slobodu i bolji život svih Srba, svih Muslimana i svih Hrvata. Dalje se naglašava da ta borba nije osamljena, »...jer partizanski odredi djeluju u cijeloj Jugoslaviji i u svim zemljama Evrope koje se nalaze pod okupacijom Hitlera i njegovih saradnika, a uz njih je i velika zemlja radnika i seljaka — Sovjetski Savez.«⁵³⁾

Osim proglasa, Štab za tuzlansku oblast i Sreski štab za Birač su često praktikovali da u cilju ostvarenja saradnje sa pojedinim muslimanskim selima upućuju pisma na odrese uglednijih Muslimana. Tako su pisali Ibrahimu Avdiću iz sela Tareva, Bećiru Veliću iz Sadića i nekim drugim ljudima.⁵⁴⁾

Prilikom prvog opsjedanja Kladnja, avgusta 1941. godine, Komanda narodnooslobodilačkih odreda uputila je poseban proglas »Muslimanima opsjednutog Kladnja«, u kome ih upoznaje sa ciljevima NOB-e i traži da »mjesto predaju bez prolivanja krvi«. Međutim, dještvo ovoga proglasa bilo je veoma slabo, jer Kladanj nije mogao biti oslobođen ni poslije pet uzastopnih napada.⁵⁵⁾

I na području Majevičkog NOP odreda rukovodstvo ustanka je nastojalo da ostvari tješnje kontakte sa muslimanskim selima i da ih što prije izoluje od ustaške propagande i pridobije za NOB-u. Početni uspjesi u tom pravcu bili su u dobroj mjeri osujećeni septembarskom ustaško-domobranskom ofanzivom poslije čega je nastala izvjesna stagnacija ustanka u ovom kraju.⁵⁶⁾

Tek od oktobra mjeseca kada je ustanak na Majevisi, Semberiji i Bosanskoj Posavini dobio šire razmjere i veću unutrašnju snagu, zapaža se svestranija aktivnost na polju politike bratstva i jedinstva. Iz toga vremena potiče i nekoliko proglasa, koje ne izdaje samo Štab majevičkog odreda nego i njegove podređene jedinice na terenu. Tako, na primjer, Narodnooslobodilački partizanski odred sreza Bijeljinskog izdaje u oktobru mjesecu proglas s naslovom »Svome narodu sreza Bijeljinskog«, u kome, pored uobičajenih argumenata, iznosi i čitav niz konkretnih podataka, karakterističnih za srez, iz kojih se vide zlodjela Tolja, šefa ustaške policije u Bijeljini i Murat Pašić-bega, ustaškog tabornika u istom mjestu,⁵⁷⁾ Proglasom se pozivaju svi stanovnici sreza, bez obzira na vjerske razlike i doskorašnja politička ubjeđenja, da se odmah i bez oklijevanja pridruže borbi bijeljinskih partizana.

U decembarskom proglasu Štaba majevičkog NOP odreda »Braći muslimanima«, koji su, osim Ivana Markovića-Irca, komandanta Odreda

⁵²⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 21.

⁵³⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 1.

⁵⁴⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 24.

⁵⁵⁾ Arhiv SK BiH, T-III/1, 29—30; Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine*, Clanci i građa, za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, 38.

⁵⁶⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 313, 372—379.

⁵⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 72—73.

i Fadila Jahića-Španca, političkog komesara, potpisali još Ahmed Kobić, borac Odreda i Cvijetin Mijatović, tada politički komesar Birčanskog NOP odreda, prikazuje se cjelokupna politička situacija od okupacije Jugoslavije, podsjeća da su tri najveće države svijeta u ratu protiv Hitlera, a zatim poimenično pozivaju — Muslimani iz Gornje Tuzle, Čelića, Koraja, Brezova Polja i ostalih mjesta da se ugledaju na Muslimane u selu Humcima, Nahiovcima, Bosanskoj krajini, na Romaniji i da se priključe narodnooslobodilačkoj borbi ili da samostalno osnivaju partizanske odrede.⁵⁸⁾

U izvjesnim situacijama, kada je to potreba zahtijevala, Štab odreda se direktno obraćao konkretnom selu i takve proglose većinom je potpisivao Fadil Jahić-Španac.⁵⁹⁾

Napori Majevičkog odreda na polju pridobijanja Muslimana u NOB-u često su izvođeni i putem vojnih akcija koje nisu uvijek davale adekvatne političke rezultate. Ovo tim prije što su jedno vrijeme zajedno s partizanima u napadima na neke ustaške tabore učestvovali i četnici kapetana Stevana Damjanovića i Radivoja Kerovića, koji su u osvojenim mjestima činili zločine i tako kočili brži prilaz Muslimana NOP-u.

Dosta brojna i raznovrsna istorijska dokumentacija potvrđuje da je i na području Ozrenskog NOP odreda vođena široka propagandna borba među Hrvatima i Muslimanima. Rukovodstvo ustanka se za vođenje te borbe naročito obilno koristilo okolnošću što je u svojim redovima već imalo izvjestan broj Hrvata i Muslimana. Dolazak grupe Hrvata-Husinjana na sektor Ozrena i njihovo učestvovanje u napadu na Doboj i druga mjesta zajedno sa seljacima-Srbima, kao i prelaz Ismeta Kapetanovića, Fikreta Dedića, Dede Trampića, braće Bešlagića (Adila i Refika) i nekih drugih komunista-Muslimana iz okupiranih gradova u ustaničke redove, bili su svestrano korišćeni u brojnim proglasima, koji su upućivani ostalim Hrvatima i Muslimanima. U jednom od prvih dokumenata sa ovog područja — izvještaju Pašage Mandžića, političkog komesara Ozrenskog NOP odreda — koji je pisan 30. avgusta, dakle samo nekoliko dana poslije dizanja ustanka, kaže se da je raspoložene muslimanskih sela dosta povoljno za ustanak, osim sela Mirčine.⁶⁰⁾

Prodor jakih njemačko-ustaških snaga na ustaničko područje u dolini rijeke Bosne, do koga je došlo krajem avgusta 1941. godine, kao i brojna zlodjela koja su tom prilikom počinjena po srpskim selima, usporili su za izvjesno vrijeme proces afirmacije NOP-a u muslimanskim i hrvatskim selima. Ovo tim prije što su u opštoj ofanzivi protiv ustanika učestvovali i ustaše iz okolnih muslimanskih i hrvatskih sela. »Štab Narodnih Oslobođilačkih odreda Ozrenskog sektora« u svom proglasu od 5. septembra »Radnicima, seljacima, građanima i svim poštenim ljudima« iznosi vrlo dokumentovane podatke o broju popaljenih sela, ubijenih ljudi i poziva Hrvate i Muslimane da ne idu protiv opravdane borbe srpskog naroda, podsjećajući ih da u svojim redovima već »...ima i najboljih sinova hrvatskog i muslimanskog naroda, koji se bore, kako se u proglasu kaže, za našu zajedničku slobodu.«⁶¹⁾

⁵⁸⁾ AVII, NDH, 13/1—5, k-1626; AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 93.

⁵⁹⁾ Arhiv grada Tuzle, br. 1213/37.

⁶⁰⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 135.

⁶¹⁾ AVII, NDH, 7/8—1, k-142; Zb. NOR-a, T-IV/1, 332—333.

Poslije prebrođavanja početne krize i stabilizacije ustaničkih snaga na Ozrenu, Štab Odreda je, s vremena na vrijeme, izdavao naređenja svojim jedinicama da zalaze u pojedina muslimanska sela i da u njima sprečavaju formiranje ustaških grupa.⁶²⁾ Dolasku ustaničkih snaga u pojedina sela, obično su prethodile pismene poruke Štaba odreda na adrese uglednijih Muslimana.⁶³⁾

Ali s obzirom na ekonomsko-strategijski značaj područja na kome se pojavio Ozrenski NOP odred, i dještvo njemačko-ustaške propagande na muslimanska i hrvatska sela bilo je izuzetno snažno. Podjelom oružja muslimanskim selima, vrbovanjem mladića-Muslimana u Hadžiefendićevu legiju i držanjem jakih domobranskih snaga na terenima naseljenim Muslimanima, ustaše su u dobroj mjeri uspjele da osujete namjere NOP-a na izgrađivanju efikasnije politike bratstva i jedinstva. Iz novembarskog proglasa Štaba ozrenskog odreda se vidi da su ustaške vlasti poduzimale i čitav niz drugih mjera kako bi spriječile započeti proces orijentacije Hrvata i Muslimana prema NOP-u. U tu aktivnost bio je uključen i veliki župan župe Usora i Soli Ragib Čaplić, koji je u Tuzli, početkom novembra, održao veliki zbor, na kome je pozvao sve stanovništvo Tuzle i okoline, bez obzira na nacionalnost, da krene u borbu protiv »četničko-komunističkih bandi«.⁶⁴⁾

Propaganda o mobilizaciji protiv ustanka bila je naročito jaka u onim muslimanskim selima koja su bila na granici prema ustaničkoj teritoriji.⁶⁵⁾

Napore štabova odreda i oblasti na sprovođenju politike bratstva i jedinstva usmjeravali su i pomagali centralno i pokrajinsko rukovodstvo KPJ, a osobito Glavni štab NOP odreda za BiH. Među dokumnetacijom koja potiče od partijskih rukovodstava treba posebno istaći septembarske proglose CK KPJ i PK KPJ za BiH u kojima se pozivaju vojnici, podoficiri i oficiri domobranske vojske da se priključe NOB-i.⁶⁶⁾ Da su ovi proglosi imali određeni uspjeh, vidi se iz izvještaja Štaba NOP odreda za BiH od 8. septembra u kome se konstatuje da su domobranski vojnici u okolini Kladnja, Vlasenice, Olova i nekim drugim mjestima u BiH pružili slab otpor i potom prešli na stranu partizana. Također se vjeruje da bi taj prelaz bio još brži i masovniji da su domobranske jedinice bolje poznavale ciljeve NOB-e.⁶⁷⁾

Sa aspekta uticaja ne samo na domobransku vojsku nego i na ona muslimanska i hrvatska sela, koja su još bila pasivna ili se pod uticajem propagande neprijateljski odnosila prema NOB-i, bilo je vrlo značajno to što su štabovi NOP odreda počeli sve više zamjenjivati letke i proglose konkretnim djelima sa kojima su u praksi potvrđivali da su dosljedni svojim proklamacijama. Dobar postupak prema zarobljenim domobranima ili uzimanje u zaštitu muslimanskih i hrvatskih sela od raznih neodgovornih i šovinističkih raspoloženih elemenata odjekivali su

⁶²⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 329.

⁶³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 456; Muzej revolucije Sarajevo, br. 38387-59; Arhiv grada Tuzle, br. 1082/33.

⁶⁴⁾ AVII, NDH, 49/13, k. 1701.

⁶⁵⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 138.

⁶⁶⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 457—460; 467—468; Arhiv SK BiH, T-III/1, 86—91.

⁶⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 501.

mного šire od bilo kakvih štampanih propagandnih tekstova. Pojava dosta masovnog ustanka u svim dijelovima istočne i centralne Bosne naseljene Srbima, snažni otpori politici ustaša od strane većine Hrvata i Muslimana, koji su se počeli ispoljavati u više oblika, kao i nedostatak vlastitih vojnih snaga, prisilili su njemačke okupatore da tokom septembra mjeseca započnu mijenjati taktiku prema Srbima i da se počnu javljati kao njihovi prividni zaštitnici. Ta promjena bila je naročito vidljiva u pritisku njemačkih vojnih i političkih predstavnika na ustašku vladu da ona zabrani rad tzv. »divljih ustaša« i u naporima cijepanja ustaničkih snaga putem pozivanja na pregovore i odlaganje oružja.⁶⁸⁾

Pokrajinski komitet i Štab odreda za BiH blagovremeno su otkrili ove smišljene manerve njemačkog okupatora i odmah, putem proglašenja, pisama i na druge načine, počeli upozoravati stanovništvo i podređene štabove na terenu da ne dozvole da ih zavaraju. U jednom od tih proglašenja stoji: »Opšti prezir i smrt naći će svaki izdajica koji se preda okupatorima, pa bio on iz redova Srba, muslimana ili Hrvata.«⁶⁹⁾ Dalje se ističe da »Narodnooslobodilačka vojska mora odgovarati na sve paklene namjere okupatora zbijanjem svojih redova, okupljanjem u svoje redove svih Srba, svim muslimana i svih Hrvata, bez obzira na njihovu političku, vjersku i nacionalnu pripadnost, za konačno protjerivanje okupatora iz naše zemlje.«⁷⁰⁾

Svoju koncepciju borbe i jasnu definisanost u pogledu vođenja politike bratstva i jedinstva izložio je Štab NOP odreda za BiH i četničkim snagama kada je još 20. septembra dostavio njihovim štabovima uslove pod kojima bi bilo moguće sarađivati. Ne ulazeći ovom prilikom u obzir razlaganje ostalih tačaka, treba istaći da Štab odreda za BiH posebno insistira kod četničkih štabova da se oni obavežu na dosljedno vođenje borbe, ne samo protiv okupatora nego i protiv Srba, za koje se utvrdi da su izdajnici.⁷¹⁾

Koliko je ovaj Štab živo pratio sva politička kretanja u istočnoj i centralnoj Bosni tokom prvih mjeseci ustanka i koliko je svoju političku taktiku i strategiju stalno prilagođavao konkretnim uslovima borbe, vidi se iz jednog drugog njegovog proglašenja od septembra 1941. godine. Naime, poslije dolaska generala Vladimira Laxe za zapovjednika Bosanskog divizijskog područja i Vojne krajine i izdavanja nekoliko prijetećih proglašenja da ustanici odlože oružje, Štab NOP odreda izdao je svoj proglas »Musl/imanima i svim rodolj/ubima u Bosni i Hercegovini« u kome je otvoreno zapitao generala Laxu (Laksu) »na koji način misli izvršiti postavljene zadatke kada je većina njegove vojišne prostorije u ustaničkim rukama i kada mu vojska uveliko otkazuje poslušnost.«⁷²⁾

Napori Štaba NOP odreda BiH za dosljedno sprovođenje politike bratstva i jedinstva bili su izraženi i u brojnim drugim dokumentima koji potiču iz kasnijih mjeseci njegove djelatnosti. Tim naporima naročito su prožimani partizansko-četnički dogovori o zajedničkoj saradnji, na kojima je partijsko i vojno rukovodstvo NOP-a od četničkih pred-

⁶⁸⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 410—411.

⁶⁹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 411.

⁷⁰⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 411.

⁷¹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 412, 413.

⁷²⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 185.

stavnika tražilo da se okane šovinističke politike prema Hrvatima i Muslimanima.⁷³⁾

Četničke komande su, na riječima, prihvatale prijedloge partizanskih štabova i u više navrata obećavale izmjenu svoje defetističke politike prema nesrpskom stanovništvu u istočnoj i centralnoj Bosni.

Glavni štab NOP odreda za BiH u početku je cijenio da će šovinističke ispade četnika prema Muslimanima najbolje paralisati tako ako sa njihovim vođstvom sklopi pismene sporazume i cjelokupnim ustaničkim snagama u istočnoj i centralnoj Bosni da jedinstvenu formu vojne organizacije. Uz velike napore njemu je pošao za rukom da u formalnom smislu postigne taj cilj. Prvoga oktobra u selu Drinjači formiran je zajednički, istina privremeni, operativni štab između četničkih vojnih i partizanskih odreda sa službenim nazivom: Komanda bosanskih vojnih i partizanskih odreda.⁷⁴⁾

U dokumentima⁷⁵⁾ (Zaključcima sporazuma, Proglasu narodu BiH za zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša) koji su tim povodom izdati, četnički predstavnici (major Jezdimir Dangić, kapetan Sergije Mihailović i seljak Petar Đukanović) su se svojom čašću i potpisima obavezali da će poštovati i dosljedno u djelo sprovođiti duh sklopljenog sporazuma. Drugim riječima, prema zajedničkom dogovoru, trebalo je da četnički odredi, pored ostalog, prime na sebe obavezu da se jednako odnose prema svim narodima koji žive na prostoru njihovog djelovanja, bez obzira na narodnost, vjeru i političko ubjeđenje.

Međutim, mora se odmah istaći da se stvarni odnos četnika prema Muslimanima u istočnoj Bosni nije promijenio ni poslije stvaranja zajedničkog operativnog štaba. Partizansko-četnička saradnja nije mogla radikalnije uticati na izmjenu nacionalističkog četničkog programa, ona ga je samo donekle usporila i odložila za kasnije dane. Pritiješnjeno konkretnom vojno-političkom situacijom i slabošću vlastitih redova, četničko vođstvo na čelu s Dangićem prihvatilo je saradnju s partizanima, ali ne s namjerom da se tako povede što efikasnija borba protiv okupatora i da se kroz nju afirmiše politika bratstva i jedinstva, nego sa željom da se tim putem osujeti ostvarivanje osnovnih ciljeva NOB-e.⁷⁶⁾

Ovim, zadnjim namjerama prema NOP-u naročito su bile prožete one četničke snage (Mahom oficiri D. M.) koje su isključivo prilazile problemu ustanka naroda Bosne i Hercegovine sa uskonacionalnih i klasnih pozicija.⁷⁷⁾

Duboke ideološke i političke razlike između četnika i partizana bile su na području Bosne, od prvoga dana oružane borbe, toliko vidljive, da ih nikakvi sporazumi i prividna saradnja nisu mogli izmijeniti. Ako se pažljivo pogleda preostala arhivska građa i jedne i druge strane, koja potiče iz vremena o kome pišemo, onda se najbolje vidi kako u praktičnoj svakodnevnoj politici nema ni jednoga pitanja ili problema prema kojima su, u oba tabora, zauzimana identična gledišta. Pa ipak, nigdje se nisu tako brzo porušili partizansko-četnički sporazumi i pokvarili od-

⁷³⁾ AVII, NOP, 13/1, k-1701; Zb. NOR-a, T-IV/2, 7—9, 143, 221—224 i T-IV/3, 16.

⁷⁴⁾ AVII, 1/13-1, k-1701.

⁷⁵⁾ AVII, 1/13-1; Zb. NOR-a, T-IV/2, 7.

⁷⁶⁾ *Oslobođenje*, br. 187, od 1. VI 1947.

⁷⁷⁾ AVII, BH-P-26.

nosi, kao na pitanju vođenja politike međunacionalne saradnje i zalaganju četničkih vođa da se u ustaničke redove ne primaju Hrvati i Muslimani.⁷⁸⁾

Na zajedničkoj partizansko-četničkoj konferenciji u Vlasenici (16. IX 1941) koja ujedno predstavlja kraj međusobne saradnje, četnički predstavnici su otvoreno tražili od predstavnika partizana da se u zajedničku rezoluciju unese posebna odredba prema kojoj Hrvati i Muslimani u BiH ne mogu biti ravnopravni sa Srbima. Pošto im to nije pošlo za rukom, onda su isti zahtjev nešto drugačije formulisali: »Ali bar za vreme rata do zaključenja mira Muslimani i Hrvati u Bosni ne mogu biti ravnopravni drugovi sa Srbima četnicima i partizanima, ukoliko nisu delima do sada pokazali svoju odanost narodnom jedinstvu i vernost nar.(odno) oslob(odilačkoj) borbi.«⁷⁹⁾

Kako su od strane predstavnika partizana odlučno odbačene obje teze četnika u pogledu nejednakog tretmana pojedinih naroda u BiH, pregovori su prekinuti, a međusobni odnosi zaoštreni.⁸⁰⁾

Sedamnaestog novembra četnički predstavnici su u Vlasenici održali posebnu (svoju) konferenciju na kojoj su donijeli takvu rezoluciju koja je bila u dijametralnoj suprotnosti sa ciljevima NOP-a.⁸¹⁾

Istom prilikom formiran je i Gorski štab bosanskih četničkih odreda, koji je kasnije preimenovan u Privremenu upravu istočne Bosne, kao neku vrstu bosanske četničke vlade.⁸²⁾

Sa aspekta problema koji ovom prilikom obrađujemo značajno je istaći da se cjelokupna četnička aktivnost, poslije njihove konferencije u Vlasenici, odvijala u znaku pooštrenog pritiska na muslimansko stanovništvo. Na udaru su se našla naročito ona muslimanska sela ili familije za koje se u četničkim štabovima pouzdano znalo da su naklonjena NOP-u. Kada su, krajem 1941. godine, četnici otpočeli sa masovnim uništavanjem Muslimana u istočnoj Bosni (naročito u Višegradu, Goraždu, Čajniču i Foči), Pokrajinski komitet i Glavni štab za BiH stavili su u pokret sve svoje političke i vojne snage da bi spriječili šovinističko orgijanje četnika. Da bi zaštitili porodice svojih boraca-Muslimana, kao i druga muslimanska sela od nasrtaja četnika, štabovi pojedinih partizanskih odreda su morali skidati sa položaja svoje jedinice i upućivati ih u onom pravcu gdje su četnici širili bratoubilačku borbu.⁸³⁾

Uporedo sa uzimanjem u zaštitu muslimanskih i hrvatskih sela, vojna i politička rukovodstva NOP-a su nastojala da podignu idejno-politički nivo svojih boračkih redova na viši stepen. To je naročito bilo po-

⁷⁸⁾ AVII, BH-P-26; Zb. NOR-a, T-IV/—, 143.

⁷⁹⁾ AVII, BH-V-2492.

⁸⁰⁾ Vid. pisma Glavnog štaba NOP odreda BiH: »Svim narodnooslobodilačkim partizanskim odredima Bosne i Hercegovine i svim poštenim i rodoljubivim četnicima Bosne i Hercegovine«, Zb. NOR-a, T-IV/2, 143—144 i 147—149.

⁸¹⁾ Tako se, npr., četničkom rezolucijom od 17. novembra zabranjuje svaka politička propaganda, zborovi i dogovori. Naročito je interesantna tačka VI pomenute rezolucije u kojoj se protestuje protiv naoružavanja Hrvata i Muslimana, jer su, tobože, Srbi još uvijek nenaoružani. AVII, BH-P-28; BH-V-1836.

⁸²⁾ Članovi Glavnog štaba, odnosno Privremene uprave su bili: major Jezdimir Dangić i Boško Todorović, kapetan Zdravko Tanasić i seljaci Aćim Babić i Petar Đukanović. AVII, BH-P-30; BH-V-419.

⁸³⁾ Gružo Novaković, *Legendarna Romanija*, sjećanje pripremljeno za ediciju *Istočna Bosna u NOB-i* 14 i 15.

trebno sprovoditi u onim dijelovima istočne i centralne Bosne, gdje su nacionalne suprotnosti u 1941. godini bile jače izražene i gdje ustanička masa, zbog velikog priliva seljaka u njene redove i uticaja pročetničkih orijentisanih snaga, nije posjedovala dovoljno visoku izgrađenu revolucionarnu svijest i jasnu orijentaciju. U pismu od 19. oktobra Glavni štab NOP odreda za BiH skreće posebnu pažnju štabovima odreda da »Odnos prema stanovništvu mora biti takav, da ono osjeti u nama svoje prave borce i zaštitnike od fašističkog nasilja. Svojim ponašanjem partizani treba da osvoje povjerenje i ljubav stanovništva.«⁸⁴⁾

Da su jedinice na terenu zaista radile u duhu preporuka i naređenja svog rukovodstva, potvrđuje niz konkretnih primjera. Tako je, npr., Štab tuzlanske oblasti pomjerio u selu Šekovićima termin početka ustanka na nekoliko dana ranije samo zato da bi blagovremeno spasio pohapšene seljake koji su bili smješteni u šekovljanskoj kasarni.⁸⁵⁾ Borci Majevičkog NOP odreda, prilikom zapljene hrane u žandarmerijskoj stanici Šibonica, dijele istu i srpskoj i muslimanskoj sirotinji.⁸⁶⁾ Na sličan način postupili su i borci odreda »Zvijezda« kada su oslobodili selo Srednje i u skladištu šumarije pronašli oko 20.000 kg zobi.⁸⁷⁾ Borci Igmanske čete javljaju Štabu sarajevski oblasti da su prilikom izvršenja akcije na pruži Sarajevo—Konjic morali uništiti velike količine hrane, jer, kako kažu, »Radi udaljenosti sela nije se mogla pokušati podjela narodu.«⁸⁸⁾ I za jedinice Kalinovičkog, Romanijskog, Ozrenskog i Birčanskog odreda ima niz podataka koji potvrđuju da je njihov odnos prema stanovništvu, bez obzira na nacionalnost i vjeru, bio na zavidnoj visini.⁸⁹⁾

Ovaj tijesni kontakt između boraca partizana i naroda u pozadini nije išao u prilog četničkim snagama i njihovim ljudima. Da bi ga razbile, one nisu birale sredstva. U sredinama gdje je bilo nastanjeno pretežno srpsko stanovništvo, organizatori ustanka, mahom članovi KPJ, napadani su na najbestijalniji način i kvalifikovani kao »svetski probisveti«, »otrovno seme korova«, ljudi »bez imena, narodnosti, vere i morala.«⁹⁰⁾ Borcima seljacima na frontu je poručivano: »Vi seljaci partizani, koji i ne znate šta je komunizam i koji nikada komuniste niste bili, a zapali ste u čopor krvoločnih vukova kao bezazlene ovce, spašavajte što pre živote i duše svoje.«⁹¹⁾

U onim reonima gdje su većinom živjeli Muslimani četnici se i nisu mnogo trudili da ih odvrte od komunizma, nego su njihovu budućnost »rješavali« efikasnijim sredstvima — ubijanjem ili prinudnim iseljavanjem.

Nemajući dovoljno vlastitih snaga da jednovremeno realizuju dva cilja, tj. da unište NOP i nesrpsko stanovništvo u BiH, četnici su pristu-

⁸⁴⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 106.

⁸⁵⁾ Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, 25, 33.

⁸⁶⁾ Stevo Popović, *Majevički partizani*, Svjetlost, Sarajevo 1951, 265.

⁸⁷⁾ Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919—1945, Sarajevo 1967, 92.

⁸⁸⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 390.

⁸⁹⁾ Vid. AVII, NDH, 50/7—2, k-143a. Drago Borovčanin, *Prvi organi narodne vlasti na Romaniji*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1966, 261—281, Todor Vujašinović, *Ozrenski partizanski odred*, Beograd 1962, 113, 139, 160.

⁹⁰⁾ AVII, 1/8a—59, k-78.

⁹¹⁾ Isto.

pili traženju saveznika i našli ga u italijanskom i njemačkom okupatoru.⁹²⁾

Dakle, gledano u cjelini, četničko vođstvo je od Vlaseničke konferencije (17. 11) pa sve do kraja 1941. godine, odnosno do prvih oružanih napada na partizane, vodilo takvu politiku u istočnoj i centralnoj Bosni kojoj je bio cilj da poruši ostvarene uspjehe oslobodilačke borbe, a naročito postignute rezultate na planu sprovođenja politike bratstva i jedinstva.

Pošto se, sasvim razumljivo, vojno i političko rukovodstvo NOP-a nije moglo pomiriti s političkim programom pročetnički orijentisanih snaga, ono je u istom periodu preduzelo niz političkih i vojnih mjera pomoću kojih je razbijalo defetističku politiku četnika i branilo tekućine bratstva i jedinstva kao najvažniji zalog svog daljeg uspjeha.

Odmah poslije nesporeda u Vlasenici, a vrijeme je najbolje potvrdilo da su bili trajni i definitivni, Glavni štab NOP odreda za BiH obratio se otvorenim pismom — Svim poštenim i rodoljubivim četnicima Bosne i Hercegovine — u kome im je izložio suštinu neslaganja i razloge zbog kojih Dangić ne želi saradnju s partizanima.⁹³⁾ Na sličan način, o neslaganju s četničkim vođstvom, bile su obaviještene i sve partizanske jedinice.⁹⁴⁾

I u svim narednim dokumentima koje su izdavali razni organi NOP-a (Pokrajinski komitet KPJ za BiH, Glavni štab, Pokrajinski komitet SKOJ-a, štabovi odreda i dr.), išlo se zatim da se boračkoj masi, bez obzira na njenu pripadnost, kao i narodu u cjelini, objasni suština politike koju vode četnici i da se ukaže na njene štetne posljedice. Uporedo s tim, srpskom narodu je stalno objašnjavano da za ustaške zločine nisu krivi Muslimani i Hrvati, nego okupatori i njihovi eksponenti — ustaše.

Kraj 1941. i početak 1942. godine u istočnoj i centralnoj Bosni karakteriše se i po tome što se borba za bratstvo i jedinstvo vodi u dva koncentrična kruga. Naime, na širem planu i dalje se nastavlja već uobičajena praksa za okupljanje u oružanu borbu protiv okupatora svih Srba, svih Muslimana i svih Hrvata, jer se u tome vidi glavni zalog daljeg uspjeha. U užem krugu, zbog pojačanog pritiska i djelovanja nacionalistički orijentisanih snaga, pojačava se jedna druga vrsta borbe — borba za jedinstvo srpskog naroda. Ali, za razliku od shvatanja i tumačenja četničkog pojma jedinstva, u čijoj se pozadini skrivao opasni šovinizam, organizacije KPJ i partizanski odredi u istočnoj i centralnoj Bosni su se zalagali za takvo jedinstvo koje nije bilo samo sebi cilj, nego nužna pretpostavka za čvršću saradnju sa drugim narodima i uspješniju borbu protiv okupatora.

⁹²⁾ O saradnji bosanskih četnika sa jednim i drugim okupatorom, vid. Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine*. Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 2, 295—323.

⁹³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 143—144.

⁹⁴⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 147—149.

THE EFFORTS OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA TO ENACT THE POLICY OF BROTHERHOOD AND UNITY IN EASTERN AND CENTRAL BOSNIA

Summary

Considered from the historical standpoint, the problem of international of the Yugoslav peoples, i. e. the problem of brotherhood and unity, came to be more seriously considered in the C. P. Y. when it began studying territorial matters in connection with rearranging the existing Yugoslav state. The initial floundering and confusion with respect to these questions was to a large extent dealt with by Resolution III of the Conference of the C. P. Y. in 1924 and in particular by the documents of the Plenum at Split of the Central Committee of the C. P. Y. in 1935, when the standpoint that the C. P. Y. should fight for a federal system of government, in which Bosnia-Hercegovina, like the other regions, would be a separate federal unity, finally won.

From 1941 onwards when ideological differences had been cleared away and the number of fractionists in the Party reduced, the conception of a Federation became even more firmly established and the most favourable ways for its realisation were sought.

The fact that the C. P. Y. entered the uprising in 1941 with a clear concept that Yugoslavia should be preserved, or through a socialist revolution, be reorganised into a union of free and equal nations, arranged in such a way as to give full emphasis to their independence, was particularly important to the authentic conduct of the policy of brotherhood and unity during the uprising. This concept must always be kept in mind when the fight of the C. P. Z. for the brotherhood and unity of its peoples during the National Liberation War is being discussed.

During the attack of the Fascist powers on Yugoslavia and the proclamation of the so-called Independent State of Croatia, the question of brotherhood and unity was treated in party political documents and in practice too, the C. P. Y. being a component part of the all nation fight against the occupying powers and Yugoslav traitors. In proclamations, letter and other material of the central and district leadership of the Party and SKOJ

show how the occupying forces in Bosnia-Hercegovina wanted to create discord between the brotherly nations under the transparent protection of some and the destruction of others.

In order to frustrate the plans of the occupying forces and preserve the unity of the masses, the Party had to execute a re-orientation of the whole of its work and declare it to be in a state of war, adapt the organisation to the conditions of the occupation and develop ubiquitous political activity.

In the territory of Eastern and Central Bosnia these aims of the Party were realised by the District Committee, which was reinforced, which established regular contacts with its regional, rural and urban committees after the Occupation and sent them directions for work, at the same time trying to explain the essence of the destructive policies which the occupying forces were propagating. When the uprising was being prepared and afterwards, it was greatly significant that the ranks of the C. P. Y. in Eastern and Central Bosnia, particularly in town organisations, consisted of all national groups of the population.

The influence of Party leadership and membership in political events in Eastern and Central Bosnia and in the authentic conduct of the policy of brotherhood and unity was very great not only during the preparation for the uprising in the process of conducting the armed fight against the occupying powers. By means of the preparation for the uprising and especially by the first armed actions, special organs emerged within the framework of the party political body, whose predominant task was the organisation and leadership of the armed struggle. In the area covered by this article, the Headquarters of NOP, the division of Bosnia-Hercegovina, two regional headquarters (for Sarajevo and Tuzla) and six headquarters of the divisions were active. With the formation of these bodies, the party leadership acquired a very powerful ally in conducting a more concrete and fruitful policy in the field of brotherhood and unity. The Partizan Headquarters understood better than anyone else that in a multi-national environment it would not augur for its success if all the nations of Bosnia-Hercegovina did not move against the occupying power, regardless of their national and political identities.

The work describes in detail the efforts of the political and military organs of the N. O. P. (National Freedom Movement) to popularise the armed fight against the occupying power and also the obstacles which stood in their path.

The process of building the policy of brotherhood and unity is followed up to the end of 1941 but as it was not finished at that time the conclusions have been fixed only at the initial positive results, which were tremendously important in the later years of the Liberation War.